

KAM S NÍ? PROSTOR PRO UMĚLECKOU DIVADELNÍ KRITIKU V SOUČASNÝCH MÉDIÍCH

V úvodu svého pojednání, které nese název **Kam s ní? Prostor pro uměleckou divadelní kritiku v současných médiích** a vymezuje se na zejména na oblast divadla činoherního, popřípadě alternativního, využiji citaci divadelního dramaturga a režiséra a také literárního a divadelního kritika Jana Grossmana. Ten ve své známé stati „*O kritice*“, která původně přednesl v roce 1948 na dobříšské konferenci spisovatelů, hned na začátku píše: „*Bývá stereotypním a přesto vděčným úvodem každého pojednání o umění nebo o kritice konstatovat, že tyto projednávané disciplíny se octly v krizi. A přesto nejsou taková konstatování, sestupující často až k funkci fráze, vzata ze vzduchu, mají v sobě vždycky jisté jádro reálnosti a lze je v každém okamžiku vývoje moderní literatury podepřít o konkrétní doklady.*“¹ Bohužel musíme konstatovat, že Grossmanovo úvodní tvrzení stále platí a neuspokojivý stav umělecké – v našem případě divadelní kritiky – trvá. Jen je ovlivněn jiným společensko-historickým kontextem.

Pokud budeme v souvislosti s vývojem české divadelní kritiky po roce 1989 pátrat po statích hodnotících její situaci, nalezneme ve velké míře především negativní hodnocení. Např. v roce 1998 zveřejnila Jana Machalická v Literárních novinách rozsáhlé pojednání s názvem „*Kdokoli může psát cokoli*“, v němž velmi konkrétně a zároveň s mnoha odsudky poukázala na nevyhovující stav divadelní reflexe v daném období, přičemž zásadní problém v markantním propadu kvality spatřovala hlavně na straně samotných kritiků. V roce 2008 si čtrnáctideník A2 v čísle 50 zvolil jako hlavní téma čísla právě „*Divadelní kritiku*“, přičemž Marta Ljubková ve své stati nazvané „*Divadelní kritika v kómatu?*“² pak již zásadní problémy neviděla přímo na straně kritiků, ale především v silné bulvarizaci médií s jejich zájmem o mainstreamové produkce. Kromě příspěvku Jany Bohutínské s názvem „*Kde se rodí kritici?*“³ o možnostech jejich vzdělávání a článku Zuzany Mildeové „*Hledaná generace*“⁴ o perspektivách nejmladší recenzentů z řad studentů zaujala také cenná anketa o vztahu kritiky a tvorby, ale i závěrečné konstatování o nutnosti (či spíše povinnosti) kultivace divadelní kritiky, k němuž bohužel po roce 1989 dle Marty Ljubkové stále ještě nedošlo.

Na tato téma pak velmi ostře/kriticky zareagovala v následujícím dvojčísle A2/51-52 Lenka Jungmannová, která ho hodnotí jako nedostatečně využité a vytýká autorkám zejména to, že se nezaměřily „*na hlubší rozbor jevů souvisejících s tímto druhem intelektuální činnosti: jaký je vztah české společnosti a divadelní kritiky?, jaké jsou sociální a mediální podmínky pro kritickou práci?, jak do tradičních představ o kritice zasáhl rozvoj elektronických médií?, jak lze dnes vnímat instituci kritiky?, jak se kritika v postmoderní teatrologii vztahuje k vědě?, atp.*“⁵ Jungmannová sama ovšem nenabídla konkrétní odpovědi a řešení. A vzhledem k současnému stavu divadelní reflexe se zdá, že se je nepodařilo najít ani v letech následujících.

Uměleckou divadelní kritiku vnímám jako poučený, odborný názor na divadelní dílo, v němž se autor-kritik snaží postihnout jeho nezachytitelnost a proměnlivost a uchovat tak jeho určitý otisk. Nabízí pak nejen zpětnou vazbu tvůrcům samotným, ale i doporučení či varování potenciálním divákům a v neposlední řadě vytváří i určitý základ (pramen) pro budoucí badatele.

S divadelní kritikou jsem se setkávala hned na několika úrovních. V úplných počátcích jako běžný divák, který chtěl její četbou získat informace o inscenaci a rozhodnout se k návštěvě představení. Následně jsem se s kritikami setkávala v pozici badatele, pro kterého byly cenným zdrojem pro rekonstrukci podoby divadelního artefaktu. Divadelní ohlasy pro mne byly důležité také v rámci mé někdejší práce tiskové mluvčí v divadle a sloužila k vytváření obrazu divadla ve vztahu k veřejnosti (a tedy i k jeho částečné propagaci). V neposlední řadě se s divadelní kritikou setkávám coby její tvůrce, který je stále na vážkách, jak k ní vlastně přistupovat. Prolnutím všech těchto poznatků jsem ale v současné době nabyla dojmu, že stav současné divadelní kritiky je uspokojivý jen částečně.

Zejména v poslední době – konkrétně při přípravě různých divadelních ročenek či festivalových katalogů, které divadelní kritiky využívají – se přesvědčuji o stále ubývajícím kvalitě i kvantitě současné divadelní kritiky. Byť příčin tohoto propadu je jistě celá řada, ráda bych zde podívala na to, zda a jaký prostor dnes dostává divadelní kritika pro své prosazení v médiích.

¹ Grossman, Jan. *O kritice*. In: KOPECKÝ, Jan, ed. *Účtování a výhledy: Sborník prvního sjezdu českých spisovatelů Praha, 1948*. Praha: Syndikát českých spisovatelů, 1948, s. 304-305.

² LJUBKOVÁ, Marta. *Divadelní kritika v kómatu?*. A2 [online]. 2008, 50, [cit. 2020-04-14]. Dostupný z WWW: <<http://www.advojka.cz/archiv/2008/50/divadelni-kritika-vkomatu>>.

³ BOHUTÍNSKÁ, Jana. *Kde se rodí kritici?* A2 [online]. 2008, 50, [cit. 2020-04-14]. Dostupný z WWW: <<http://www.advojka.cz/archiv/2008/50/kde-se-rodí-kritici>>.

⁴ MILDEOVÁ, Zuzana. *Hledaná generace*. A2 [online]. 2008, 50, [cit. 2020-04-14]. Dostupný z WWW: <<http://www.advojka.cz/archiv/2008/50/hledana-generace>>.

⁵ JUNGMANOVÁ, Lenka. *Ad A2 č. 50/2008*. A2 [online]. 2008, 51-52, [cit. 2020-04-14]. Dostupný z WWW: <<https://www.advojka.cz/archiv/2008/51-52/doslo>>.

Divadelní kritika bývá běžně dělena na reflexe určené do **odborných revuí** (tedy ty, které by měly důkladně analyzovat divadelní problémy a zevrubně rekonstruovat celou strukturu představení) a na **kritiku publicistickou** (která je převážně bezprostřední zprávou o nové inscenaci). Jelikož ale hranice mezi těmito dvěma oblastmi dnes není zcela vymezená, budu sledovat možnosti uplatnění divadelní kritiky v různých typech médií – tedy podle formy, která také může ovlivňovat její podobu.

I. Začneme tedy u formy nejtradičnější: u kritiky v tištěných médiích.

a) Nejširší veřejnosti – odborné i běžné divácké – jsou v tomto ohledu nejdostupnější zejména recenze v denících, týdenících a ostatních novinách a časopisech. Přestože by zde měla zaměřením převažovat kritika publicistická (informační), najdeme i v této skupině texty významněji odborně pojednané.

V případě nebulvárních celostátních deníků se – pod tlakem vydavatelů – projevují různé nešvary, které ovlivňují především podobu kulturních rubrik. Pokud už tyto sekce nebyly přímo zrušeny, pak jsou do nich divadelní recenze vybírány velmi nekonceptně a nepravidelně a přednost je dávana vybraným divadlům z centra – tedy Prahy). Zároveň se zde objevuje stále větší tlak na omezování rozsahu a celkové zjednodušování. Místo aby tak tisk svého čtenáře kultivoval, přizpůsobuje se mu. Zároveň zde platí relativně zvláštní úměra ve vztahu prostoru věnovanému reflexi kulturního dění a čteností daného titulu. Ty nejprodávanější noviny pak věnují kulturním rubrikám poměrně malý prostor a seriózní recenzentská hodnocení vytlačují zejména informačními či reklamními sděleními. To je případ zejména **Mladé fronty DNES**, kde jako divadelní redaktor působí Tomáš Štáška⁶. Redakci tohoto deníku zjevně chybí i poučený editor, v jehož kompetenci by měla být korekce autorova diletantství (např. chybně používaná terminologie, kdy si autor neustále plete pojem hra a představení⁷). Druhý nejčtenější⁸ deník **Právo** pak nabízí vedle argumentačně vyvážených recenzí Radmily Hrdinové, která se zaměřuje převážně na hodnocení pražských scén, svébytné reflexe Jiřího P. Kříže. Ten svou pozornost soustředí na hodnocení mimopražských inscenací. Jeho kdysi snad ocenitelné snahy se bohužel v posledních letech proměnily v rutinní a značně nevyvážené grafomanství. Autor se tak často zbytečně věnuje např. hodnocení známých dramatických předloh na úkor samotné analýzy představení, zároveň jsou jeho recenze plné floskulí, familiárních narážek a svébytně archaických expresivních slovních spojení, díky kterým jeho recenze pozbývají objektivitu hodnocení. Asi nejkoncepčnější reflexi divadelního dění u nás pak podává kulturní rubrika **Lidových novin**, vedená Janou Machalickou. Právě její rozsáhlé analýzy (dostává téměř dvojnásobný prostor než Radmila Hrdinová v Právu) se pohybují na hranici publicistické a odborně zaměřené kritiky a přinášejí i časté přesahy k nadčasovým úvahám nejen o divadle. Machalická také nejsystematičtěji pokrývá výběr toho nejzásadnějšího z českého divadla (snad jen větším ignorováním divadla mimopražského). Zároveň si také pečlivě vybírá externí spolupracovníky, mezi které patří např. Jan Kerbr, Lenka Dombrovská, Martin J. Švejda, Luboš Mareček nebo Vladimír Mikulka. Hned za Lidovými novinami se vyjímá hodnocení divadelních recenzí v **Hospodářských novinách**. Volba titulů zde sice není tak systematická, nicméně především recenze Marie Reslové pak nepostrádají snahu o komplexní analýzu zhlédnutého titulu.

Publicistickou kritiku by čtenář očekával také v čtenářsky oblíbených tištěných zpravodajských týdenících. Okrajových recenzentských posouzení (z nichž řada z nich svým rozsahem do poloviny normostrany má spíše charakter glosy či trefného doporučení) se ale dočkáme pouze v týdeníku **Reflex** v rámci rubriky Labyrint kultury. V **Týdnu**, **Respektu** či týdeníku **Téma** prostor pro divadelní hodnocení v podobě odborné kritiky – bohužel – chybí.

Lepší situace nastává v případě společensko-kulturních novin a časopisů, mezi kterými lze vyzdvihnout v momentální době se stále hledající měsíčník **Literární noviny**, v nichž se svými příspěvky prosazují recenzenti Kateřina Nechvílová, Ivan Matějka a brněnská divadla hodnotící Jaroslav Štěpaník či Luboš Mareček. Výrazněji o sobě dává vědět již delší dobu literární čtrnáctideník **A2**, do kterého kromě momentální editorky divadelní rubriky Marty Martinové přispívají zejména teatrologicky poučení kritici mladší či mladší střední generace jako je Jan Jiřík, Tatiana Brederová, Dominik Melichar, Jan Vrba, Vojtěch Poláček, Karolína Stehlíková, ale také např. i Zuzana Augustová či Nina Vangeli. Zdařilá divadelní hodnocení zkušeného kritika Jana Kerbra se pak od poloviny roku 2014 objevují také v měsíčníku společnosti Unijazz **UNI**, kde tento recenzent navázal na Alexe Švamberka a Petra Slabého.

b) V opozici k publicistické kritice by měla stát odborná divadelní periodika, systematicky informující o divadelním dění a reflektující současnou tvorbu. V této oblasti ovšem zůstává čtenář trochu na pochybách už jen z hlediska počtu takových titulů. Pokud jde o reflexi činohry, může čtenář čerpat informace systematictější vlastně jen ze dvou periodik: čtrnáctideníku **Divadelní noviny** a dvouměsíčníku **Svět a divadlo**. Počet je to zanedbatelný, zároveň určitým problémem obou periodik je, že zůstávají relativně nedostupné právě širší veřejnosti a přicházejí tak i o zdroje financování. A to zejména Divadelní noviny mají – vzhledem ke své momentální koncepci s přesahy

⁶ Tomáš Štáška vystudoval kulturologii na FFUK. Už během školy působil na webovém portálu ČT24. Na iDNES.cz pracoval jako editor a redaktor zahraničního zpravodajství. Nyní píše pro kulturní rubriku iDNES.cz a MF DNES. Specializuje se na dění v divadle a rozhovory se zahraničními tvůrci.

⁷ „Úvod hry zaujme živým doprovodem cello, divák v postavách na pódiu postupně rozpoznává čtyři sourozence.“ - Štáška, Tomáš: Čekání na incest bortí hororovou Betonovou zahradu. In Mladá fronta Dnes, 2016, roč. 27, č. 55, s. 15

⁸ Vycházím z podkladů Unie vydavatelů (<http://www.unievydavatelu.cz/cs/home>).

k popularizačním rozhovorům, memoárovým statím či k jiným oblastem umění, zejména filmu – potenciál zaujmout i širší publikum z řad běžných diváků. Na rozdíl od SADu, který směřuje k intelektuálněji vyhraněným čtenářům z řad divadelních tvůrců či badatelům. Jeho forma dvouměsíčníku navíc neumožňuje bezprostřední reflexi, přičemž výběr témat někdy pozbývá systematickou koncepcí.

Zbytek u nás tiskem vydávaných odborných divadelních periodik je buď zaměřen na odbornou reflexi divadla s důrazem na jeho teorii a historii (**Divadelní revue** nebo **Theatralia**), případně jsou tato periodika tematicky zaměřená na určitou oblast divadla (amatérské: **Amatérská scéna**, pro děti a mládež: **Divadlo pro děti**, loutkové divadlo: **Loutkář**, dramatická výchova: **Tvořivá dramatika**, taneční a pohybové divadlo: **Pam Pam**, **Taneční zóna**, či hudební divadlo) a na divadelní recenze v nich většinou není vhodný prostor.

II) Internet

a) Divadelní webové portály

V rámci čistě divadelní publicistiky zatím oblast internetu jako zprostředkovatelského média nenašla na profesionální bázi výraznější uplatnění. V podstatě můžeme nalézt jen jeden ryze divadelní webový a poměrně nešťastně a nepřehledně strukturovaný portál nazvaný **O divadle** (www.odivadle.cz). Vydává jej společnost Thespis s.r.o. v čele s její zakladatelkou Janou Smetánkovou (Kolářovou) a za někdejšího přispívání zkušené novinářky Marty Bystrovové, dále dramaturgyně Kristýny Čepkové a dalších externích autorů. Bohužel ani ta nejbystřejší intuice momentálně nenavede čtenáře k požadovaným článkům a ze stránek se stává nedobytný labyrint. Osobitě pojat je blog **Nadivadlo** (<http://nadivadlo.blogspot.cz/>), do něhož svými co nejvýstižnějšími a rozsahem záměrně krátkými recenzentskými „šlehy“ přispívají zkušení autoři, z nichž nejplodnější jsou Vladimír Mikulka, Martin J. Švejda, Jakub Škorpil a Vojtěch Varyš. Právě oni se nebojí vstoupit do kontroverze nejen se svými kolegy, ale zejména samotnými tvůrci. Ačkoli je řada příspěvků až extrémně odsuzujících, jsou vždy podloženy poučenou a adekvátní argumentací. Tento žánr hodnocení v oblasti divadelní reflexe chyběl a je zpestřením našeho tak trochu sterilního kritického prostředí.

b) Zpravodajské webové portály s kulturními rubrikami a kulturní webové portály

Čtenáři se mohou také obracet k rozmanitým zpravodajským webovým portálům s kulturními rubrikami. Slušná divadelní kritika nalézá prostor v rámci portálu **Aktuálně.cz**, do kterého momentálně pravidelně přispívají zkušený recenzent Saša Hrbotický (čínohra), Barbora Čiháková (nový cirkus, čínohra), Michaela Rochovanská (muzikály, čínohra), Nina Tiliu či Tatiana Brederová. Poctivý přístup k hodnocení divadelního umění pak nalezneme v případě zkušené novinářky (mj. redaktorky literárně dramatické redakce Českého rozhlasu) Alena Zemančíková, která momentálně přispívá do zpravodajského portálu **Deník Referendum**.

Vedle šířeji zaměřených zpravodajských webových portálů s kulturními rubrikami nalézáme také stále se proměňující nabídku **kulturních webových portálů**, z nichž bohužel ty nejzdařilejší zanikají. Sympatickým projektem byl ještě do konce minulé sezony portál **Kulturissimo.cz** (<http://www.kulturissimo.cz>), který – jak se z jeho webové prezentace dozvídáme – ukončil po téměř pěti letech z ekonomických důvodů provoz pro nedostatek financí na provoz portálu. Je škoda, že čtenáři přijdou o poměrně kultivované recenze, z nichž nejvíce zaujaly ty od teatrologa Vojtěcha Poláčka, ale i Zuzany Rafajové, Kateřiny Svátkové či na brněnskou scénu se zaměřující Simony Barešové.

Z dalších kulturních webových portálů uvedu spíše jako odstrašující případy ty, které jsou sice finančně zajištěny skrze reklamu, nicméně nabízejí účelová hodnotících pojednání. Taková je **Generace21** (<http://generace21.cz>) – projekt zacílený na mladou generaci, která většinu svého života zažívá ve 21. století, nebo portál **Informuji.cz**. Pro oba případy je příznačná povrchnost, neznalost divadelní terminologie, malá orientace v kontextu divadelní historie a větší absence kritického soudu. Na závěr bych pak zmínila portál **Scéna.cz** (www.scena.cz), který – aby byl výdělečný – požaduje od příslušných divadel platbu za inzerci, která je zásadní podmínkou pro sledování divadla a následně zveřejňování nepřilíš kvalitních recenzí. S tímto přístupem jsem se setkala právě v době mého působení v pozici tiskové mluvčí Moravského divadla a z principu jsem na něj nemohla přistoupit.

c) Studentské projekty

Prostředí internetu dává také skvělý prostor pro řadu studentských projektů. Tyto snahy považuji za velmi sympatické, nicméně je třeba brát v úvahu také jejich ryze specifickou funkci – tedy zejména to, že se skrze ně studenti učí, tříbí své názory a získávají zkušenosti (jsou srovnatelné např. s funkcí školského, jezuitského divadla). Pro dobré fungování takových projektů je ale také nezbytné dobré pedagogické vedení v podobě začlenění do výuky a konzultování jednotlivých příspěvků, jinak mohou tyto projekty čekat i chvíle nezdaru a zmaru, neboť jejich životnost většinou závisí na nadšení samotných autorů. Dobré je zdravé a vyvážené zkombinovat nadšení studentů se studijními povinnostmi. Ohledně těchto výtek vycházím z pozorovatelských zkušeností zejména portálu **Divá báze** (www.divabaze.cz/), který nyní nově spravuje Katedra divadelních, filmových a mediálních studií FF UP v Olomouci a který byl dlouhou dobu plněn pouze PR příspěvky jednotlivých divadel. Pražskou divadelní vědu zde reprezentují velmi agilní **Divědové na blogu** (divedove.blogspot.com) a v případě brněnské Katedry divadelních studií FF MU se nově rozjíždí **Kritické theatrum** neboli **KriTh** (krith.phil.muni.cz), které navazuje na někdejší RozRazil online. Uvidíme, kam se sympatické projekty posunou a nakolik studenti vydrží pravidelně informovat o současném divadelním dění.

Třeba se jim po čase podaří realizovat dokonce i tištěná periodika – jako se to daří v případě časopisu **HYBRIS**, který vydává katedra teorie a kritiky DAMU v Praze (www.hybris.cz/).

III) Rozhlas a televize

Poslední oblastí, které se budu věnovat, jsou dvě veřejnoprávní média – tedy **Česká televize** a **Český rozhlas** – instituce, které mají ze zákona zaručovat kromě vyvážené funkce informační také roli kulturní a zprostředkovávat tak materiály, v nichž se naše kultura odráží. V případě vztahu divadelní kritiky a těchto dvou institucí se před námi rozevírají ony pomyslné nůžky a vystupují před nás dva oponenti, kteří s možností reflexe divadla zacházejí velmi protichůdně. V případě České televize je to příležitost značně nevyužitá, nebála bych se být velmi kritická a říci, že v posledních letech přímo ignorovaná. Přitom právě audiovizuální médium TV vysílání by mohlo poskytovat nejpríhodnější podmínky, jak např. zachytit obrazovou podobu představení.

Ve vysílání České televize momentálně najdeme pouze 3 pravidelné pořady, v nichž lze velmi omezenou možnost formu divadelní kritiky prosadit. Jedná se o **Události v kultuře**, dále pořad **Jasná řeč Josefa Chuchmy** a také divadelní magazín **Divadlo žije!** Nejdéle se na obrazovkách České televize objevuje právě poslední zmíněný pořad, a to konkrétně od roku 2002. Aktuálně se vysílá 2x měsíčně, přičemž se střídá pražské vysílání, jež mapuje divadelní dění v českých krajích a metropoli, s brněnským sledujícím divadlo na jižní Moravě a ostravským, které mapuje scény na severní Moravě a ve Slezsku. Při této frekvenci to prakticky znamená, že např. reflexe o divadle z Ostravy se objeví na obrazovce nejdříve vždy po 6-7 týdnech (což je velmi málo). Navíc kritická hodnocení z dramaturgie jednotlivých pořadů spíše mizí a vzhledem k tomu, že nejde o přímý přenos, ale o záznam, kdy je předtočený materiál většinou manipulován – tedy krácen a sestříhán, takže případná kritikova výpověď je ve většině případů zkreslena už jen tím, že je neúplná (což se mi také nejednou stalo). Pořad **Události v kultuře** má víceméně informační charakter, a tak je vlastně docela absurdní, že televize coby audiovizuální médium svůj relativně nejlepší a nejkritičtější pořad – tedy Jasnou řeč Josefa Chuchmy staví na studiovém (vlastně téměř rozhlasovém) rozhovoru moderátora s dvěma oponenty.

Protipól k této televizní ignoraci hodnocení divadla pak nabízí **Český rozhlas**. Odborná divadelní reflexe je zde soustředěna zejména do vysílání stanice Vltava, která – na rozdíl od stále se hledajícího kanálu Art České televize – funguje delší dobu a již se tedy opírá o prověřené kvality. Vltava tak dává poměrně velký prostor reflexi současného umění obecně a to zejména díky pořadu **Mozaika**, který je ve všední den vysílán 3x denně v 7:00, v 8:00 a v 16.00 hodin. Zde je možné uplatnit a dle mé zkušenosti – poptávka je poměrně veliká – divadelní recenze ve zhruba čtyřminutovém rozsahu (což odpovídá dvěma normostranám textu). V rámci Mozaiky pak víceméně pravidelně funguje každé pondělí **Divadelní magazín**, který formou rozpravy moderátora a divadelního kritika nabízí další možnosti kritické hodnocení.

Z iniciativy moderátora a redaktora Karla Kratochvíla vznikl také pořad **Slovo o divadle** – většinou živě moderovaný půlhodinový magazín, který každý týden v sobotu informuje o událostech na českých, moravských a slezských činoherních jevištích za uplynulý měsíc a nabízí mj. i divadelní recenze.

Připočteme-li pak jednotlivé reportáže o chystaných divadelních premiérách a také pětiminutovou rubriku **Tyjátr**, kterou momentálně pro stanici ČRo - Radio Wave připravuje Martin Macháček a která stojí na pomezí informačních pořadů a kritiky, je Český rozhlas vlastně co do počtu, ale zároveň i do kvality neplodnějším médiem, které reflektuje současnou podobu divadla.

Problematická je ovšem archivace televizních i rozhlasových příspěvků a jejich další využití nejen pro potřeby divadel (propagace), tvůrců, ale i např. badatelů. Recenze a další příspěvky jsou sice v archivech ČT a Českého rozhlasu k dispozici, nicméně jejich zprostředkování dále je složitější – než např. vyvěšení výstřižku z novin či odkazu na web. Některé recenze pak mají přepis, takže se s ním dá jednodušeji pracovat. To je ovšem jen drobná vada...

Domnívám se, že příčiny omezování prostoru pro divadelní kritiku lze hledat zejména v podfinancování této oblasti (ať již ze strany majitelů médií – novin a časopisů, ale i například ze strany státu a dotací). K nestabilitě pak přispívá i podfinancování činnosti zejména externích kritiků a recenzentů, která neumožňuje jistý kontinuální vývoj a řada z nich hledá uplatnění raději někde jinde.